

Лекція. Оновлення української ментальності незалежністю України (друга половина 80-х – початок 90х рр. XX ст.)

1. Проблема кризового менталітету України.
2. Феномен української ідентичності.
3. Інтеграція до ЄС і НАТО як вектори ментальних трансформацій українського суспільства.

Література.

1. Вілсон Е. Українці: несподівана нація. Київ : К.І.С., 2004. 396 с.
2. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада. Київ : Либідь, 2005. 121 с.
3. Горбатенко Є. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ : Академія, 1999. 136 с.
4. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич : Відродження, 1994. 218 с.
5. Масенко Л. Мова і суспільство. Постколоніальний вимір. Київ, 2004. 162 с.
6. Рябчук СМ. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ : К.І.С., 2011. 234 с.
7. Саєнко Ю. Україна: динаміка змін у суспільній свідомості. Універсум. 2004. № 10-12. С. 42-46.
8. Середа В. Регіональні виміри українського соціуму: історичне минуле і національні ідентичності. *Агора. Україна - регіональний вимір*. Київ : Стілос, 2006. Вип. 3. С. 23-35.
9. Середа В. Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні : автореф. дис. ... канд. соц. н.: 22.00.04. Київ, 2006. 20 с.
10. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2011. 336 с.
11. Тойнби А. Постижение истории. Москва : Политиздат, 1991. 581 с.

1. Проблема кризового менталітету України.

Українське суспільство у цілому не було готове до здобуття свободи дій своїх громадян. Причин тому декілька:

1. певне сп'яніння від самого факту отримання свобод;
2. несподіваність свобод, подарованих долею, яку практично не виборювали;
3. найголовніша, що і тепер заважає просуватись уперед: відсутність у громадян відповідних навичок, технологій демократичної поведінки;
4. стереотипи сприйняття подій дійсності, базовані на совковій ментальності – понад 70 років громадян відучували від самостійної діяльності каральними методами;
5. відсутність в Україні необхідних структур і інституцій;

6. чиновницяція України – Конституція з проголошенням прав і свобод громадян залишається на папері, а законодавчі і підзаконні акти нижчих рівнів установлюють лише права і свободи чиновників стосовно громадян, залишаючи самим громадянам здебільшого обов'язки перед чиновниками. І чим нижчий рівень нормативних актів – правил, інструкцій, то ця тенденція сильніша, тобто – чим ближче до конкретного громадянина правовий акт, тим безправніший громадянин. Оскільки ми живемо у повсякденні – то й живемо у стані знехтуваних прав Конституції. Суспільство живе у неконституційному правовому полі, утвореному роз'ясненнями, розширеннями, тлумаченнями механізмів дії Конституції, котрі її реально спотворюють;

7. бідність країни – за радянських часів склалась псевдоекономіка, господарська відсталість, що і зараз дається взнаки. Невміння розпорядитись багатствами у прийнятних економічних і екологічних формах, повальне розкрадання і привласнення ресурсів, економія на всьому – на освіті, медицині, на дублюючих системах захисту суспільства від волюнтаризму нуворишів від компартійної номенклатури. Суспільство продовжує очікувати дива – як колись від індустріалізації та кукурудзи, так тепер від ринку, який спонтанно сам має розв'язати вся проблеми. Один фетиш змінюється іншим. Під реформи не підводяться належна законодавча база.

8. у духовно-релігійних вимірах менталітету українців залишилося багато Радянського Союзу, оскільки проблема комунізації торкнулась не одного покоління. Неможна заперечувати факт щирості в любові багатьох людей до "Радянської Батьківщини" і гордості стосовно належності до "великого радянського народу". Радянська ідеологія, виступивши своєрідною релігією, органічно увійшла у життя багатьох поколінь. Руйнація радянського історичного періоду, котрий у когось склав у кого більші, у кого меншу частину особистого життя, крах і демонтаж штучної тоталітарної системи обернувся драмою людей, що виховувались на радянських цінностях, свято в них вірили і ладні були віддати за них життя.

Проте, за висловами професора Празького університету Томаша Халика, "соціальний мир" комунізму означав не "подолання класових суперечностей", а застій суспільства, який настав після скасування свободи підприємницької діяльності і трагічного економічного нівелювання; так званий "соціальний інтернаціоналізм" означав не "примирення народів", а зневажання законних прав і національних інтересів; "ідеологічна єдність" була камуфляжем духовної неволі і замороженої культури".

Всі окреслені обставини дають підстави стверджувати про **кризовий менталітет** українського посткомуністичного суспільства. Головними його особливостями є: мозаїчність, несистематизованість, відсутність цілісності, ситуативність і постійна змінність. Кризовий менталітет носить плинний, нестійкий (лабільний) характер. Кризовий менталітет з'являється у ситуаціях різкого переходу від тоталітаризму до демократії, з появою соціально-економічного плюралізму багатоукладності економіки, багатопартійності, багатовекторності політичного і релігійного життя.

Комплексні проблеми кризових менталітетів:

різка соціально-економічна диференціація груп населення, недооцінка соціальної політики, незначна роль профспілок, відсутність люстрації і покарання винних у злочинах комуністичних режимів, зростання злочинності, особливо – актів насильства і господарських злочинів, етнічні конфлікти, зростання релігійного фундаменталізму і екстремістських рухів.

Класичними проявами кризового менталітету є:

недовіра до інших людей (розподіл "свої" і "не свої"); довіра до споріднених зв'язків ("сім'я", "брати"); небажання і невміння утримуватись від насолод, розкошів і вседозволеності; незнання реалій світу; крайній фаталізм; неспроможність елементарного уявлення щодо перспектив розвитку.

Отже, будівництво України – ситуаційне, навмання: якось воно вийде – щось запозичимо в сусідів, щось підкажуть, щось дадуть міжнародні фонди.... Ситуація в Україні дещо нагадує фільм М. Ілленка-молодшого "Фучжоу": палубою здобутого у такий важкий спосіб корабля котяться порожні пляшки з-під випитого вчора шампанського. Вчора була ейфорія, було свято. А тепер думки: що далі? куди пливати? Героєві Ілленка потрібно було в Україну, та він не знав, як туди потрапити. Тільки знав: від Босфору – праворуч. Так і Україна рухається: "від Босфору – праворуч"....

2. Феномен української ідентичності

В Україні проблема національної ідентичності має свої особливості, зумовлені передусім тривалим періодом бездержавності, перебуванням території сучасної України під контролем різних імперій і державних утворень, тривалою мовно-культурною асиміляцією українського населення. Українську ідентичність ще треба виокремлювати від інших національних історій, з якими пов'язувалось життя українців протягом століть – російської, радянської, польської, угорської тощо.

Визначальною умовою формування національної ідентичності є позитивне сприйняття громадянами своєї нації, країни, держави. Як свідчать соціологічні дослідження, позитивною тенденцією можна вважати те, що більшість українців бачать себе патріотами, незважаючи на соціально-економічні проблеми свого буття.

Так, за даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України, у 1992 р. 45,6 % респондентів на запитання "Ким ви себе вважаєте?" обрали "громадянином України", у 2010 р. – 51,2 %. У 1992 р. 12,7 % опитаних вважали себе громадянами колишнього Радянського Союзу. У 2010 р. – 6,9 %. Зважаючи на регіональну неоднорідність країни, суттєві розбіжності геополітичних і ціннісних орієнтацій населення, відсутність значущих соціально-економічних результатів розвитку країни, такі тенденції можна вважати достатньо позитивним результатом.

Як зазначає відомий політолог В. Фесенко, за роки незалежності абсолютна більшість громадян країни не просто звикла до державних символів незалежної України, а й сприймають їх як свої. Не лише у Львові, а

й на Донбасі вболівають за збірну під синьо-жовтим прапором. На початку 1990-х це б здавалось нонсенсом. Тобто, хоч повільно, але зростає громадянська ідентичність українців.

Зростає й розуміння потреби формування політичної суб'єктності громадян, що є визначальною характеристикою політичної нації. За даними опитуваннями Інституту Горшеніна, переважна кількість громадян України (83,2 %) вважають, що вони повинні мати реальний вплив на прийняття державних рішень.

Разом з тим щодо типів української ідентичності, на думку М. Рябчука, є "дві України": україномовні, патріоти, "західники" та проєвропейці та, на противагу, ностальгійні "совки", російськомовні, євразійці і москвофіли. Ці групи уособлюють дві моделі розвитку країни, що є не просто антагоністичними, а й взаємовиключними (битва Львова і Донецька за Київ), і перемогти має лише одна.

Я. Грицак дійшов висновку, що у регіональному вимірі спостерігається поступовий спад популярності української ідентичності із Заходу на Схід та з Півночі на Південь. І тільки на Півдні українська ідентичність поступається російській.

Своєрідну класифікацію національним ідентичностям дав публіцист О. Кривдик:

- євросеросіяни: люди, які цінують демократичний устрій і бачать у ньому своє майбутнє – у повазі до держави, до культури народу, що дав цій державі ім'я. Ці люди не бояться українців і почуваються впевнено та спокійно, оскільки Україна – їхня держава;

- мігранти: росіяни, які після падіння імперії відчували себе непотрібними, безвідповідально закинутими на чужину, залишеними своєю Батьківщиною напризволяще. Таким людям байдуже, де жити, тим більш, байдуже їм до чужої для них української мови і української культури;

- люди імперії, окупанти: для них українство – ворожий ідеологічний проект "натівських розвідок", покликаний знищити чи "інтернаціональну єдність", чи "велику православно-слов'янську єдність". Їхня єдино можлива реальність – це відновлення імперії.

Підставою для виокремлення різних ідентичностей на теренах України є різновекторність геополітичних, релігійних, мовних, електоральних орієнтацій громадян України.

За соціально-історичним критерієм виділяються дві групи областей України: що перебувала у складі держав Центральної та Південно-Східної Європи (Австро-Угорщина, Польща, Румунія, Чехословаччина) – Закарпаття, Галичина, Волинь, Буковина та у складі Російської імперії та СРСР (Центральний, Східний, Південний регіони, Крим).

Західні території можна розділити на чотири регіони, що мають виражені характеристики:

- Закарпаття: належність до культурного кола народів Дунайсько-Карпатського (греко-католицизм);

- Буковина (Чернівецька область): до Дунайсько-Карпатського культурного кола (православ'я);
- Галичина (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області) традиційно сильні культурні зв'язки з Польщею (греко-католицизм);
- Волинь (Волинська, Рівненська області): сильні культурні зв'язки з Польщею (православ'я).

У Західних областях більш розвинена психологія індивідуального господарювання та підприємництва, поширені передусім західноєвропейські політичні і культурні орієнтації, підкріплені сімейно-родинними зв'язками.

Внаслідок прагнення до самозбереження в умовах належності до різних держав історично склалися найміцніші традиції консолідації на національному ґрунті.

Центральна і Північно-Східна Україна історично є основними регіонами розселення українського етносу, з перевагою сільського населення колгоспного типу. Міста мають значний прошарок мігрантів з села, людей з близькою до селянської психологією. Традиції приватного підприємництва за роки радянської влади зтерті, тому ідеї ринкової економіки сприймаються обережно, з пересторогою. Існують давні і широкі економічні, культурні, сімейно-родинні зв'язки з Росією та Білоруссю.

Південно-Східний регіон і Крим мають свою етноспецифіку. Південно-Східний регіон – традиційно промислова зона з перевагою політичних і соціально-економічних цінностей пролетаріату. Етнічний склад різнобарвний порівняно з іншими регіонами. Проживає значний відсоток росіян і представників південних народів. Населення переважно російськомовне з традиційною історичною орієнтацією на Росію. Російська культура тут домінує, на відміну від суцільно україномовних, україноцентричних західних територій.

Регіональний вимір мають конфесійні уподобання громадян України. У країні представлено понад 50 різних віросповідань. Вплив РПЦ (УПЦ МП) – головним чином на Півдні і Сході; УПЦ – Київ, центральна Україна, греко-католицька, римо-католицька церкви – переважно Захід і частково Центр, протестантські церкви – всюди.

Деяка дослідники виділяють три найважливіші геополітичні вектори у політиці України:

Південно-Західний (Івано-Франківськ-Львів): вектор впливу на культурні і релігійні процеси;

Південний (Дніпро-Одеса): вектор впливу на економічні процеси;

Південно-Східний (Донецьк-Крим): вектор впливу на сепаратистські і автономістські тенденції в українській політиці.

Як реакція на культурне розходження між Росією і Україною є український націоналізм. Корені його полягають саме у ментальності. Український націоналізм, зважаючи на цивілізаційний вибір українців, змушений вступати у мовне протистояння з російським етносом, у територіальне протистояння з євроазійством. Відбувається культурно-

політичне суперництво двох проектів нації – проєвропейською і проросійською.

Суттєві розбіжності соціокультурної ідентифікації громадян України є наслідком регіональної своєрідності країни. Якщо на Заході та у Центрі значно переважають прихильники української культурної традиції (79,9 % та 71,9 %), то на Півдні та Сході – радянські (24, 4 % та 22,7 %) та російські (22,7 5 та 20%). Якщо у Центрі і на Заході вважають, що у майбутньому переважатимуть українські культурні традиції, то на Сході в на Півдні вважають, що переважатимуть різні культурні традиції.

Різне у регіонах і розуміння національних інтересів і інтеграційних процесів. Зокрема, станом на 2010 р.:

44 % населення Західної України вважали, що особисто виграють від вступу України до ЄС; натомість більшість мешканців Півдня (60 %) вважали, що виграють від вступу до Євразійського простору (очолюваного Росією);

на Заході 49 % вважали НАТО оборонним союзом, а 23 % – миротворчою організацією, то у інших регіонах переважало уявлення про НАТО як агресивний воєнний блок (Центр=46, 8 %, Південь= 59,3 %, Схід= 58,8 %).

Українська ідентичність утримує в собі суттєві відмінності уявлень про історичне минуле країни. Донецьк і Львів так і не спромоглись виробити спільного бачення національного минулого, яке сприйняли б обидва регіони. І це є однією з причин війни, що точиться на Сході вже 7 років та унесли життя понад 14 тис. українців.

Головна лінія розмежування пролягає між українською та радянською (російською) версіями національної історії. Якщо на одному полюсі перебувають українці, яким предметом гордості постають події українського історичного наративу (українське козацтво, культурне надбання українського народу, діяльність національно-визвольного та дисидентського руху, українські національні революції), то на протилежному полюсі – ті, хто пишається подіями радянської історії (перемога у Великій вітчизняній війні, повоєнна відбудова промисловості, перемоги українського спорту).

Мешканці Донбасу і Криму вважали себе за звичаями та традиціями ближче до росіян, аніж до співвітчизників у західних регіонах України.

Об'єктивно наявні регіональні відмінності також є предметом політичних маніпуляцій. Як зазначають політологи, в Україні політика будується на конфлікті ідентичностей.

Загальноукраїнська національна ідентифікація має і потужний негативний зовнішній чинник. Російська Федерація застосовує весь свій політичний, ідеологічний, економічний, а останні 7 років – і воєнний вплив, окупувавши Крим та частину Донбасу, на розмивання української національної ідентичності, закріплення відмінностей у світоглядних, мовно-культурних орієнтацій громадян України.

Конкуренція української і проросійської ідентичностей на теренах України великою мірою визначатиме майбутнє нашої держави, її положення у системі геополітичних координат.

3. Інтеграція до ЄС і НАТО як вектори ментальних трансформацій українського суспільства.

Якщо говорити про європейській вибір України, то це є загальнонаціональний вибір певної системи цінностей: індивідуального підприємництва, професіоналізму, корпоратизації, правової держави ті права, динамічної етики і культури, процедур мирного досягнення та підтримки громадянської злагоди тощо. Цінності – західний термін, що означає наявні постійно оновлювані якості, які людина у своєму житті вільно обирає, з яких конструює зміст свого життя. Головні характеристики цінностей – рухливість і раціональний характер, можливість несистемного об'єднання. Цінності є основними для атлантичної цивілізації, геополітичний простір якої розгортається навколо Атлантики (США, Західна Європа). Натомість ідеї та ідеології – пріоритети євразійської цивілізації, геополітичний простір Росії, Білорусії, та, поки ще – України.

Коли йдеться про вибір західної системи цінностей, то треба мати на увазі, що це не якась ідеологічна система, а доведені індивідуальним досвідом позитивні життєві стратегії. Вони не організовані у систему і не ієрархічні за змістом, оскільки Захід не будує своє життя (на відміну від так званого слов'янсько-євразійського світу) на ідеології, тому неможна називати західні цінності ідеологією.

У пострадянських держав не було засад формування певної системи цінностей. У них були радянські імперативи, ієрархічні за змістом і тотальні за впливом на життя (регламентували і особисте життя і всі сфери суспільства).

Натомість західні цінності – це породження індивідуалістичної корпоративної культури, де приватні мотиви і інтереси позитивно сприймаються на колективному рівні у вигляді корпоративної етики, успішної життєвої стратегії.

Виступати проти яких-небудь цінностей можливо, демонструючи успішну індивідуальну реалізацію інших цінностей. Тоді відбувається переосмислення цінностей.

Європейський вибір України – це вибір західних цінностей проти тоталітарної ідеології, яка репресує всіх і всюди. Росія та євразійство – це війна культур, безупинна війна ідеологічно протилежних позицій.

Європейський вибір України – це довгострокова стратегія цивілізаційного розвитку країни, обрання між двома типами культур.

Успішне завершення процесу формування української політичної нації неможливе без розуміння того, що етнічні росіяни представляють значну частку громадян України, але спільно з українцями і представниками інших етносів формують нову модерну українську спільноту, об'єднану спільними

символами, повагою до держави та її законів, інтересами, баченням розвитку громадянського суспільства та країни в цілому.

Штучне створення конфліктів на мовно-культурному ґрунті суттєво ускладнює досягнення цієї мети. Ніхто не може заперечити розбіжність росіян і українців – ментальну, культурну, звичаєву, міфологічну. "Україна – не Росія" – вдала конструкція що підкреслює цю відмінність.

Українська нація, що формується в умовах глобалізації, поліетнічне українське суспільство має демонструвати навколишньому світові здатність до модернізації усіх сфер суспільного буття заради добробуту громадян. Визначальними маркерами української ідентичності мають стати надійність у відносинах з партнерами, безповоротність у демократичному виборі, відданість ідеалам свободи, соціальної справедливості, правової держави і громадянського суспільства, гуманізм і плюралізм, відмова від подвійних моральних стандартів, від громадянської пасивності. Українська ідентичність повинна мати загальноцивілізаційну ментальність, співвіднесену з інформаційною епохою, з полікультурним розмаїттям сучасного світу.